

Enumerating the Components of Careful Thinking Based on Identifying the Dimensions of Thinking Derived from the Statements of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha

(Research Article)

Akbar Salehi^{1*} , Sina Torkashvand²

Submission Date: 26 June 2024

Revision Date: 22 September 2024

Acceptance Date: 18 November 2024

(Page 27-49)

Abstract

Careful thinking, as an internal restraining factor, makes humans aware so that they realize in their interactions or voluntary actions they cannot grant themselves complete permission and right to actualize their potential desires. One of the ways for humanity to achieve psychological and spiritual health is through care and protection of thought (careful thinking), enabling them to use their thinking in the correct path. The objective of the present study is to enumerate the components of careful thinking based on identifying the dimensions of thinking derived from the statements of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. The research method is conceptual analysis. Conceptual analysis is an analysis through which we attain a valid understanding of the ordinary meaning of a concept or a set of related concepts. The stages of conceptual analysis pertain to deciding on the level of analysis, examining the semantic boundaries of the concept, and analyzing the components of careful thinking obtained from Nahj al-Balagha. The research instrument included note-taking, and after data collection, the results were analyzed qualitatively. The findings indicate that the statements of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha possess the potential for extracting various dimensions of careful thinking from the perspective of Imam Ali (AS). Furthermore, the results showed that, considering the dimensions of thinking in Nahj al-Balagha, there is potential

1. Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran

2. PhD student in Arabic Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: salehihidji@khu.ac.ir

How to cite this article: Salehi, A., & Torkashvand, S. (2024). Census of components of caring thinking based on identifying dimensions of thinking based on the words of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(47), 27-49. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.29528.3071>

within the statements of Imam Ali (AS) to extract and enumerate components for careful thinking.

Keywords: Nahj al-Balagha, Careful Thinking, Components of Islamic Careful Thinking, Imam Ali (AS).

Extended Abstract

1. Introduction

Given the fact that thinking is the core of education and upbringing, and the necessity of paying attention to such an issue has also been emphasized in the thought of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha, the present study seeks to answer the question: How can the components of careful thinking be enumerated based on the statements of Imam Ali (AS)? The primary question and initial spark for the researchers in this paper first took shape by classifying types of thinking by Lipman regarding the components of careful thinking. Subsequently, a search was conducted in the domain of thinking and the possibility of inferring dimensions for Islamic careful thinking based on the statements of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. Therefore, an effort is made to extract the components based on the teachings of Nahj al-Balagha in the domain of Islamic careful thinking. In light of the above, this research aims to enumerate the components of careful thinking based on identifying the dimensions of thinking derived from the statements of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha.

2. Method

The research method is descriptive-analytical.

3. Findings

According to Lipman, careful thinking plays a role in all behavioral and ethical dimensions of human material life. On the other hand, the dimensions of careful thinking from the perspective of Imam Ali (AS) were outlined in eight dimensions (refer to the components of Islamic careful thinking), indicating the importance of careful thinking to him and also for achieving human spiritual and spiritual happiness. In the thought of Imam Ali (AS), happiness, enjoying divine protection in thinking (sublimation), and virtue-centricity are among the most important axes of careful thinking that can affect human life in this world and the hereafter – an aspect neglected in Lipman's model. Imam Ali (AS) also considers thinking as a factor for attaining worldly and otherworldly happiness. In this way, care for thinking and the empathetic dimension in worldly affairs provides a

good and peaceful life for humans, and in the otherworldly dimension, it leads to proximity to God and human perfection. Imam Ali (AS), considering the Quranic perspective on thinking, believes that thinking in humans is a divine blessing that has elevated humans to the position of God's vicegerent. Also, in his thought, good thinking is that which guides humans towards moral and religious virtues so that a righteous society is realized, and he does not consider every type of thinking as valuable. For example, he counts thinking about sin among the blameworthy thoughts, the result of which is worldly and otherworldly wretchedness.

4. Conclusion

Based on the research findings, in evaluating Lipman's (2003) thought regarding careful (solicitous) thinking it can now be stated that, it is solely focused on the axis of developing "human for human" neglecting the element of faith in careful thinking. This has prevented Lipman from benefiting from the immaterial world and its influences on thinking and the ethics of solicitude. On the other hand, thinking in the Islamic perspective is such that a Muslim, in contemplation, should not only have worldly goals but also a more sublime and spiritual thinking that is the foundation of thought and deed, which includes seeking God's blessings, the pursuit of happiness, and the quest for virtue.

References [in Persian]

- Nahj al-Balagha. (1386). *Translated by Mohammad Dashti*. Qom: Nasim Kausar Publications.
- Aghababaei, N. (1399). *An Introduction to Critical Thinking and Its Education*. Tehran: Samat.
- Bagheri, Kh. (1392). *The Desired Model of Education in the Islamic Republic of Iran*, Tehran, Madrasa Publications.
- Tamimi Amadi, Abdul Wahid bin Muhammad (1410). *Gharr al-Hakam and Durr al-Kalam*. Translated by Mohammad Ali Ansari. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Javadi Amoli, A. (1400). *Saloni Qabal an Tafqadoni (Editor of Nahjul-Balagha)*. Qom: Israa Publications.
- Seif, A. A. (1397). *Educational and Training Psychology*. Tehran: Samat.
- Shariatmadari, A. (1396). *The Development of Thought*. Tehran: Pajoush Ibn Sina Publications.
- Shushtari, M. T. (1376). *Bahju al-Sabbagh in the Explanation of the Approach to Rhetoric*. Tehran: Amir Kabir
- Abedi, M., Nowrozi, R. A., Heydari, M. H., & Mehrabi, H. A. (2017). Presenting a Conceptual Model of the Communication of Philosophy for

Children (With Emphasis on the Dimension of Caring Thinking and Emotional Intelligence). *Journal of Educational Innovations*, Issue 65, Year 17, 150-131.

- Faiz al-Islam Isfahani, S. A. N. (1992). *Translation and Explanation of Nahj al-Balagha*. Tehran: Sepehr Press.
- Kabuli, G. A., & Mirdilmi, H. (1998). Caring Thinking and Otherness from the Perspective of the Quran: Moral Treatment of Coronavirus. *Journal of Comparative Theology*. Year 13, Issue 27, 85-98.

References [In English]

- Davey, S. (2004). Consensus, Caring and Community: An Inquiry into Dialogue. *Analytic Teaching*, 25(1), 18-51.
DOI: 10.13189/ujer.2019.070609
- Dombaycia, M. A. (2014). Teaching of Environmental Ethics: Caring THinking. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 15, No 3A, 1404-1421.
- Dombaycia, M. A., Demirb, M., Tarhanc, S. & Bacanlıd, H. (2010). Quadruple Thinking: Caring Thinking. *International Conference on Education and Educational Psychology, Procedia Social and Behavioral Sciences*, 12, 552-561.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A feminine approach to ethics and moral education*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Parker, C. J. (2021). The Importance of Clear and Careful Thinking in Clinical Ethics. *The Journal of Medicine and Philosophy*, 46(1), 1-16.
- Shaari, A. & Hamzah, A. (2018). A comparative review of caring thinking and its implications on teaching and learning. *Malaysian Journal of Learning and Instruction*, Vol. 15(No. 1), 83-104.
- Sharp, A. (2007). Education of the Emotions in the Classroom Community of Inquiry, *Gifted Education International*, 22(2), 248-257.
- Sharp, A. M. (2014). The Other Dimension of Caring Thinking (with a new commentary by Phillip Cam). *Journal of Philosophi in School*, 1(1), 15-21.

(مقاله پژوهشی)

احصاء مؤلفه‌های تفکر مراقبتی بر بنیاد شناسایی ابعاد تفکر مبتنی بر سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه

اکبر صالحی^{۱*}، سینا ترکاشوند^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۸

(از ص ۳۱ تا ۴۹)

چکیده

تفکر مراقبتی به عنوان یک عامل بازدارنده درونی، انسان‌ها را آگاه می‌کند تا متوجه باشد که در تعاملات یا اعمال ارادی نمی‌تواند به خود اجازه و حق کامل بدهد تا خواسته‌های بالقوه‌اش را به فعلیت برساند. یکی از راه‌های رسیدن بشر به سلامت روانی و معنوی مراقبت و محافظت از فکر (تفکر مراقبتی) می‌باشد تا با کمک آن بتواند از تفکر خود در مسیر درست استفاده کند. هدف پژوهش حاضر احصاء مؤلفه‌های تفکر مراقبتی بر بنیاد شناسایی ابعاد تفکر مبتنی بر سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه است. روش پژوهش تحلیل مفهوم است. تحلیل مفهومی، تحلیلی است که ما به واسطه آن به فهم معتبری از معنای عادی یک مفهوم یا مجموعه‌ای از مفاهیم مرتبط دست می‌یابیم. مراحل تحلیل مفهومی ناظر بر تصمیم‌گیری درباره سطح تحلیل، بررسی حدود معنایی مفهوم و تحلیل مولفه‌های تفکر مراقبتی در نهج البلاغه به دست آمده است. ابزار پژوهش فیش برداری بوده و پس از جمع‌آوری داده‌ها نتایج به شیوه کیفی تحلیل گردید. یافته‌ها نشان می‌دهد که سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه دارای ظرفیت‌هایی برای استخراج ابعاد مختلف تفکر مراقبتی از نگاه امام علی (ع) می‌باشد. همچنین نتایج نشان داد، با توجه به ابعاد تفکر در نهج البلاغه، در سخنان امام علی (ع) ظرفیت‌هایی وجود دارد که که امکان استخراج و احصاء مؤلفه‌هایی برای تفکر مراقبتی وجود دارد.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، تفکر مراقبتی، مؤلفه‌های تفکر مراقبتی اسلامی، امام علی (ع).

۱. دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۲. دانش آموخته دکتری تاریخ و فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۱. مقدمه

انسان موجودی متفکر است و پرورش قدرت تفکر یکی از غایات اصلی نظام تعلیم و تربیت اسلامی محسوب می‌شود (آقابابایی، ۱۳۹۹). اما ممکن است خروجی‌های حاصل از تفکر انسان همیشه به نتیجه منطقی و عقلانی منتهی نشود و لذا صحت و سقم آن وابسته به نیت و عوامل گوناگونی است که نیازمند ارزیابی بر مبنای ملاک و معیار معتبر می‌باشد که در سخنان امام علی (ع) نیز مورد اشاره قرار گرفته است. به نظر می‌رسد در متن نهج‌البلاغه، امکان احصاء الگویی برای تفکر مراقبتی با توجه به جوانب و ابعاد تفکر وجود دارد. بر همین اساس هدف پژوهش حاضر این است که به احصاء مؤلفه‌های تفکر مراقبتی بر بنیاد شناسایی ابعاد تفکر مبتنی بر سخنان امام علی (ع) در نهج‌البلاغه بپردازد.

۱-۱. بیان مسئله

یکی از فعالیت‌های ذهن بشر برای حل مسائل زندگی، تفکر است. اما انسان‌ها در شرایط حساس و چالش‌برانگیز در انتخاب راه حل صحیح دچار مشکل می‌شوند و توانایی تشخیص صحیح از غلط را ندارند. از این‌رو سامان‌دهی تفکر، مراقبت، احساس همدلی، کنترل هیجانات و توجه به ابعاد گوناگون آن، شرط لازم برای هدایت تفکر در حل مساله خواهد بود. در همین راستا گی و نادینگز معتقدند که تفکر مراقبتی، عاملی ضروری برای بسط روابط موثر در قلمرو تعلیم و تربیت است (گی، ۲۰۱۰؛ نادینگز، ۲۰۰۸).

در آموزه‌های اسلامی بویژه در نهج‌البلاغه، به اهمیت تفکر و مراقبت از تفکر تاکید شده است. بدین صورت که همواره بر مراقبت از تفکر انحرافی، تفکر بر گناه، پرهیز از تفکر در ذات اقدس باری تعالی و ... توصیه شده است. نگاهی به پیام‌های نهج‌البلاغه و سخنان امام علی (ع) نشان می‌دهد که در مجموع سخنان ایشان می‌توان بر شناسایی همه جوانب تفکر دست یافت و مبتنی بر آن الگویی را برای تفکر مراقبتی احصاء نمود. ایشان می‌فرمایند: «اندیشه، آینه‌ای شفاف و عبرت از حوادث و بیم دهنده‌ای خیراندیش است» (حکمت/۳۶) یا در جایی دیگر می‌فرمایند: «پناه می‌بریم به خدا، از خفتن عقل و زشتی لغزش» (خطبه/۲۲۴).

از سوی دیگر اندیشمندان تربیتی نیز نسبت به موضوع تفکر و توجه به آن بی‌تفاوت نبوده‌اند و هر یک تلاش نموده‌اند تا در خصوص مفهوم، ماهیت، تعریف و طبقه‌بندی انواع تفکر نظریاتی را ارائه کنند. لذا تقسیم‌بندی‌های مختلفی برای انواع تفکر ارائه شده است. در مهم‌ترین دسته‌بندی‌های تفکر که توسط گیلفورد صورت گرفته، تفکر به دو دسته «واگرا» و «همگرا» تقسیم شده است (سیف، ۱۳۹۷: ۳۳۵). لیپمن ۱۹۹۴ نیز تفکر را به سه دسته «انتقادی»^۱، «خلاق»^۲ و «مراقبتی»^۳ تقسیم‌بندی کرده است (لیپمن، ۲۰۰۳: ۱۹۷). لیپمن در همین راستا معتقد است، تفکر مراقبتی، تفکری است که از هیجانات و احساسات ما نشأت می‌گیرد و مبنای شناختی دارد (شارپ، ۲۰۰۷: ۲۴۸). در واقع لیپمن به دنبال بررسی

1. Critical Thinking
2. Creative Thinking
3. Caring Thinking

نحوه تأثیر عواطف و هیجانات درونی بر فرایند تفکر و اینکه چگونه این عوامل می‌تواند تفکر صحیح را رقم بزند است (لیپمن، ۱۹۹۱). همچنین معتقد است تفکری که به ارزش‌ها بها می‌دهد، تفکر مراقبتی است (همان، ۱۹۹۵: ۲). نادینگز نیز در نظریه اخلاقی خود تأکید زیادی بر مراقبت و غمخواری دارد و مراقبت را محور آموزش و پرورش می‌داند و معتقد است که در فرایند تعلیم و تربیت جای خالی اخلاق مراقبت احساس می‌شود و تا زمانی که تعلیم و تربیت مبتنی بر اخلاق مراقبت نشود، عمل یاد دادن و یاد گرفتن به درستی انجام نمی‌شود (نادینگز، ۱۹۸۴: ۵۸). تفکر مراقبتی دارای ۲ معنا است؛ در معنای اول به معنای اشتیاق و علاقه از روی دغدغه درونی برای حل مساله است. بدین صورت که فرد متعهدانه و مسئولانه حاضر است همه قوای فکری خود را برای جستجو راه حل آن مسئله ذهنی به کار ببندد. معنای دیگر تفکر مراقبتی، دغدغه درباره منش تفکر است؛ یعنی ما علاوه بر اینکه به صاحب و ایده یا موضوعی که ذهن ما را به خود مشغول ساخته می‌اندیشیم و توجه می‌کنیم، نحوه و روش تفکر خود را نیز ارزیابی می‌کنیم (هدایتی، ۱۳۹۶: ۲۳۸ و ۲۳۹). در همین راستا شارپ معتقد است که یادگیری چیزی فراتر از انباشتن دانش است. به عقیده وی یادگیری شامل تربیت احساسات و عواطف برای رشد ظرفیت مراقبت است (شارپ، ۲۰۱۴). وی چنین بیان می‌کند که بدون چنین رشدی شخصیت انسان توسعه نمی‌یابد. توانایی قضاوت، ارزش‌گذاری و انگیزش در کار، مواردی است که برای مراقبت لازم است. ارزیابی خوب و درست نیازمند مراقبت است و ما بدون تفکر مراقبتی نمی‌توانیم برای عمل کردن برانگیخته شویم. بدون مراقبت تمام ارزش‌های ما از بین رفته و ما فاقد ارتباط با دیگران و در مقیاس بزرگ‌تر با دنیا به عنوان محلی که تجربیات ما را معنادار می‌کند، می‌شویم (کوهی اصفهانی و کشاورز، ۱۳۹۸).

از سوی دیگر در تعلیم اسلامی، تفکر به جهت اهمیتی که دارد به عنوان حق مسلم و امر واجب تلقی، و از آن به بزرگ‌ترین و مهم‌ترین عبادت‌ها یاد شده است. در حقیقت کمال و رشد انسان به میزان تفکر او بستگی دارد، چراکه تعقل و تفکر ناشی از استعداد فطری و ذاتی بشر است (شریعتمداری، ۱۳۹۶). امام علی (ع) در همین راستا می‌فرماید: «اندیشه انسان را به سوی رشد و کمال هدایت می‌کند» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۷). یکی از دلایلی که همواره برای ضرورت آموزش تفکر ارائه می‌شود این است که اندیشیدن ذاتی انسان و لازمه رشد و پرورش اوست. در واقع قدرت تفکر از عالی‌ترین جنبه‌های وجودی انسان به حساب می‌آید و پرورش این قوه بخشی از تربیت او را شامل می‌شود.

نظر به این که تفکر محور تعلیم و تربیت می‌باشد و لزوم توجه به چنین مساله‌ای در اندیشه امام علی (ع) و در کتاب نهج البلاغه نیز مورد توجه قرار گرفته است، لذا این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این سوال است که چگونه می‌توان مولفه‌های تفکر مراقبتی را بر اساس سخنان امام علی (ع) احصاء نمود؟ سؤال اصلی و جرقه ذهنی پژوهشگران در این نوشتار نخست با طبقه‌بندی انواع تفکر توسط لیپمن در خصوص مؤلفه‌های تفکر مراقبتی شکل گرفت. سپس به جستجو در حوزه تفکر و امکان استنتاج ابعادی

برای تفکر مراقبتی اسلامی بر اساس سخنان امام علی(ع) در نهج البلاغه پرداخته شد. لذا تلاش می‌شود تا مؤلفه‌ها بر بنیاد آموزه‌های نهج البلاغه در حوزه تفکر مراقبتی اسلامی استخراج شود باشد. زمانی که شارپ در مورد تفکر مراقبتی می‌نویسد در حقیقت هیجانات و عواطف بشر عنصر اساسی در نحوی بودن ما در جهان و شکل‌دهی به ارزش‌ها و ترجیحات ما هستند، در واقع می‌خواهد به ما بگوید افسار تفکر باید در دست خود انسان باشد(شارپ، ۲۰۰۷: ۱۵). رنگ و بوی چنین کنترل عواطف و احساسات را در انسان و کنترل آن توسط عقل در سخنان امام علی(ع) قابل مشاهده است. ایشان در هشدار می‌دهد: «پسرم! از دوستی با احمق بپرهیز، چرا که می‌خواهد به تو نفعی رساند اما دچار زیان می‌کند». یا می‌فرماید: «پس روز قیامت را بر خود نزدیک و سختی را بر خویش آسان نموده است»(خطبه/۸۶). «راه هدایت را با روشن دلی دید و از همان راه رفت و نشانه‌های آن را شناخت و از امواج سرگردان شهوات گذشت»(خطبه/۸۷). مصداق بارز توجه به این بُعد از تفکری است که شارپ و لیپمن در مورد تفکر مراقبتی بیان کرده‌اند. با توجه به آنچه گفته شد این پژوهش درصدد است تا به احصاء مؤلفه‌های تفکر مراقبتی بر بنیاد شناسایی ابعاد تفکر مبتنی بر سخنان امام علی(ع) در نهج البلاغه بپردازد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در راستای پژوهش حاضر پژوهش‌های اندکی انجام شده است که به‌طور مختصر به آن‌ها اشاره می‌گردد: حکاک و حسین زاده(۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «الگوی ارتباطات خردمندانه سازمانی براساس حکمت‌های نهج البلاغه» پرداخته است. یافته‌ها نشان داد که حکمت‌های نهج البلاغه دربردارنده مضامین ارتباطات خردمندانه است.

کابلی و میردیلیمی(۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «تفکر مراقبتی و دیگرگرایی از منظر قرآن: علاج اخلاقی کرونا ویروس» پرداخته است. یافته‌های پژوهش نشان داد میان برخی از اصول تفکر دیگرگروی اخلاقی و برخی مؤلفه‌های تفکر مراقبتی اشتراکاتی وجود دارد که به برخی از مصادیق عینی آنها در قرآن کریم تأکید شده است.

یعقوبی، عروقی موفق و نادری پور (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «واکاوی مفهوم خرد و ویژگی‌های افراد خردمند در پرتو نهج البلاغه» پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داد میانه‌روی، گشودگی به تجارب، دوستی با دانایان، مشورت کردن، دوراندیشی، بصیرت، پرهیز از بیهوده‌گویی، آگاهی، یقین و کسب دانش، بارزترین ویژگی‌های افراد خردمند از منظر نهج البلاغه است.

در پژوهشی دیگر، کوهی اصفهانی و کشاورز(۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تفکر مراقبتی از منظر آیات قرآن کریم» با روش تحلیلی به تبیین تفکر مراقبتی از منظر قرآن کریم پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان داد که تفکر مراقبتی در جای‌جای قرآن کریم اشاره شده است و چنین تفکری به منزله مقدمه رسیدن به تقوا و دستیابی به حیات طیبه است. لذا تفکر مراقبتی را به ۵ دسته تقسیم کرده است (تفکر عاطفی، تفکر ارزش‌گذاری، تفکر فعال، تفکر هنجاری، تفکر همدلانه). عابدی، نوروزی، حیدری و

مهرابی (۱۳۹۶) نیز در پژوهشی با عنوان «ارائه مدل مفهومی ارتباط فلسفه برای کودکان (با تأکید بر بعد تفکر مراقبتی و هوش هیجانی)» با روش تحلیل مفهومی پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان داد که تفکر مراقبتی، ارتباط دوسویه‌ای با آموزش فلسفه برای کودکان دارد و دارای سه بُعد اصلی ابعاد شناختی (شامل تفکر عاطفی و تفکر هنجاری)، عاطفی (شامل تفکر همدلانه، تفکر مبتنی بر قدرشناسی و تفکر عاطفی) و عملی (شامل تفکر فعال) است. هدایتی (۱۳۹۶) نیز در پژوهشی با عنوان «صعودی سالم؛ رویکرد نقد مراقبتی» به نقد رویکرد تفکر انتقادی پرداخته است. یافته‌ها نشان داد که در رویکرد تفکر انتقادی بسیاری از ابعاد موضوع نادیده گرفته می‌شود اما در تفکر مراقبتی به تمامی ابعاد تفکر توجه می‌شود و اندیشه انسان متعالی خواهد شد.

از جمله پژوهش‌های خارجی نیز می‌توان به چند نمونه اشاره کرد. به عنوان نمونه: پارکر^۱ (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «اهمیت تفکر خلاق و مراقبتی در اخلاق بالینی» به واکاوی تفکر خلاق در رفتارهای بالینی پرداخته است. یافته‌ها بیانگر آن است که مؤلفه‌های تفکر خلاق و مراقبتی، جایگاه مهمی در اخلاق بالینی دارد و روان‌کاوان با استفاده از ابعاد تفکر مراقبتی به درمان بیماران می‌پردازند. شاری و حمزه^۲ (۲۰۱۸) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی مقایسه‌ای تفکر مراقبتی و پیامدهای آن در آموزش و یادگیری» به مقایسه تفکر مراقبتی از منظر لیپمن و مدل اسلامی و تربیتی که توسط حمزه و آریفین^۳ (۲۰۰۱) پیشنهاد شده است، پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داد که در مدل اسلامی تفکر مراقبتی به همه ابعاد زندگی انسان بالاخص بعد تربیتی پرداخته شده است و بازتابی از تجارب چندبعدی است. نوهاورز^۴ (۲۰۱۵) در پژوهشی با عنوان «تفکر مراقبتی» به بررسی انواع تفکر پرداخته است. نتایج نشان داد که تفکر مراقبتی در میان انواع تفکر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و می‌توان در زمینه آموزش و پرورش و مسائل اخلاقی از آن استفاده نمود.

شارپ^۵ (۲۰۱۴) نیز در پژوهشی با عنوان «بُعد دیگر تفکر مراقبتی» به بررسی ابعاد مختلف تفکر مراقبتی پرداخته است. نتایج پژوهش نشان داد که تفکر مراقبتی در تمامی ابعاد زندگی انسان نقش دارد و در زمینه مسائل اخلاقی، تعلیم و تربیت، شهروندی و... وجود دارد. دمبایسی^۶ (۲۰۱۴) در پژوهشی با عنوان: «آموزش اخلاق محیطی: تفکر مراقبتی» پرداخته است. یافته‌ها نشان داد که تفکر مراقبتی در حفظ محیط زیست و رعایت اخلاق محیطی نقش مهمی ایفا می‌کند. بدین صورت که مسئولیت‌پذیری و غمخواری برای حفظ محیط زیست را تقویت می‌کند. دمباران^۷ (۲۰۱۰) همچنین در پژوهشی دیگر با عنوان «تفکر چهارگانه: تفکر مراقبتی» به بررسی تفکر مراقبتی در کنار سه بعد دیگر (تفکر انتقادی، تفکر خلاق، تفکر امیدوارانه) پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داد که تفکر مراقبتی نسبت به سایر انواع تفکر به بعد عاطفی و درونی انسان توجه بیشتری دارد. مرور پیشینه پژوهش نشان داد که هیچ‌کدام از

1. Parker
2. Shaari & Hamzah
3. Neuhauser
4. SHarp
5. Dombaycia

پژوهش‌های فوق به صورت مستقیم به بررسی تفکر مراقبتی در نهج البلاغه نپرداخته‌اند و خلاء پژوهشی در این زمینه وجود دارد. همچنین هدف پژوهش حاضر احصاء مؤلفه‌های تفکر مراقبتی در نهج البلاغه است که در جای خود جدید می‌باشد و دارای مشخصه‌هایی اسلامی و کاربردی است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

مطالعه سیره و سبک زندگی امام علی(ع) نشان داد که آن حضرت همواره بر اهمیت تفکر و تأثیر مستقیمی که بر زندگی دنیوی و اخروی انسان دارد تأکید نموده است. همچنین در خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه نیز رهنمودهای فراوانی درباره تفکر دارند، لذا با تحلیل آموزه‌های نهج البلاغه و دیدگاه ایشان در مورد تفکر، امکان تأمل بیشتر با یک نگاه تربیتی در زمینه احصاء مؤلفه‌هایی برای تفکر مراقبتی از سخنان امام علی(ع) را برای محققان فراهم می‌سازد. بنابراین ضرورت انجام چنین پژوهشی در زمینه پیوند بین تفکر مراقبتی(غمخواری) با آموزه‌های نهج البلاغه احساس می‌شود.

از سویی همه پریشانند و در فکر علاج، لکن چاره را نمی‌دانند، تنها رهاننده بشر از پریشانی به دقت خواندن و عمل به فرمایش‌های حضرت امیرالمؤمنین(ع) در نهج البلاغه است که همه نگرانی‌ها را برطرف نموده، مردم را به راه سیادت و سعادت سوق می‌دهد(فیض الاسلام اصفهانی، ۱۳۷۱: ۲). لذا انجام چنین پژوهشی می‌تواند هم به امکان احصاء مؤلفه‌های اسلامی تفکر مراقبتی و هم راهگشای بسیاری از معضلات اخلاق فردی و اجتماعی از قبیل عدم کنترل هیجانات، عدم قدرشناسی، ارزیابی‌های ناصحیح و ... باشد. در این میان تغییرات زیادی در جوامع به وجود آمده و مهارت‌هایی که برای نسل قبل مناسب بوده، قادر به آماده‌سازی دانش‌آموزان برای ورود به دنیای پس از مدرسه نیست. سرعت این تغییرات در جامعه و در علوم و تکنولوژی به حدی است که تعیین دقیق دانش مورد نیاز برای آینده امکان‌پذیر نیست. از این‌رو مدارس باید در وظایف خود تجدیدنظر کرده و به جای انتقال صرف دانش و اطلاعات، بخش اعظم تلاش خود را در راه آموختن خودآموزی، تفکر مستقل و مهارت‌های ارتباطی دانش‌آموزان صرف کنند. دانش‌آموزان در دنیای غیرقابل پیش‌بینی آینده با پدیده‌های متنوعی مواجه خواهند شد؛ بنابراین باید مهارت‌هایی در مدرسه بیاموزند که بیشترین امکان هدایت یادگیری و زندگی را به آنها بدهد(فیشر، ۱۳۹۰: ۱۳). همچنین این نوع تفکر جنبه‌ای از توانایی انسان است که ریشه در قلب و دل او دارد. تفکر مراقبتی برای ارزیابی‌های دقیق، مهربانانه و ارزشمند، سیستم ارزشی دقیقی در فرد به وجود می‌آورد. در واقع تفکر مراقبتی دربرگیرنده مراقبت لازم و تلاش برای گوش دادن به گفته‌های دیگران و افزایش قدرت درک بالا نسبت به مسائل را فراهم می‌آورد این فرایند همچنین شامل ارزش قائل شدن به گفت‌وگو و اندیشه و پذیرش پیامدهای مرتبط با آنها می‌شود(برانت، ۱۹۹۶).

۲. بحث

یکی از اهداف کلان نظام تعلیم و تربیت، پرورش قدرت تفکر و استفاده صحیح از آن برای حل مشکلات و مسائل زندگی است. اینک برای پاسخ دادن به سوال پژوهش، نخست باید به شناسایی و طبقه‌بندی

مضامینی از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها پرداخته شود، تا بتوان بر مبنای ابعادی که از سخنان امام علی(ع) حاصل می‌شود زمینه را برای احصای مولفه‌های تفکر مراقبتی فراهم نمود.

۲-۱. بعد عاطفی

امام علی(ع) به بعد عاطفی و احساس انسان‌ها همواره توجه داشته‌اند؛ آن حضرت ارزش گذاشتن برای عواطف دیگران و همدردی را یکی از شیوه‌های رسیدن به کمال و تاثیرگذاری بر انسان‌ها می‌دانند(حکمت/۳۶۵، ۹۲، ۹۱). ایشان در نامه‌ای که خطاب به مالک اشتر نوشته‌اند فرمودند: «قلب خویش را از مهر مردم و دوستی و لطف آنان سرشار کن»؛ «مبادا هرگز که درنده خون‌آشام باشی که خوردن مردم را غنیمت بشماری، چراکه مردم دو گروه‌اند: یا برادران دینی تو بوده یا در آفرینش همانند تو هستند»(نامه/۵۳).

۲-۲. بعد فعال

این بُعد از تفکر مراقبتی در کلام امام علی(ع) نیز در خطبه‌ها و حکمت‌ها مورد توجه قرار گرفته است. بدین صورت که آن حضرت در برخورد با فتنه خوارج و متحجران، همواره آنها را به بصیرت و تفکر توصیه می‌کند. ایشان در همین راستا می‌فرمایند: «...شمشیرها را بر گردن نهاده، کورکورانه فرود می‌آورید»(خطبه/۱۲۷). همچنین در جایی دیگر می‌فرمایند: «اگر به آنچه که می‌خواستی نرسیدی، از آنچه هستی نگران مباش» (حکمت/۶۹) و همچنین تأکید دارند که در پیدا کردن مسیر درست زندگی کوشا و فعال باش. ایشان هرگونه تقلید کورکورانه و بدون تفکر را نهی می‌کردند و آن را موجب تباهی انسان می‌دانستند. مصادیق این نوع تفکر در این بُعد فراوان هستند(حکمت‌های/ ۵، ۶۹، ۲۸۱، ۲۱۲ و ۹۶).

۲-۳. بعد قدرشناسی(ستایشی)

چنین بعدی از تفکر مورد توجه امام علی(ع) نیز قرار گرفته است. امام علی(ع) همواره در ابتدای نامه‌ها و خطبه‌ها به ستایش و شکر خداوند و درود بر پیامبر اسلام می‌پرداختند که این خود گویای بُعد قدرشناسی است. ایشان این اخلاق قدرشناسانه را همواره به یاران نیز توصیه می‌کردند و آن را راه فضل و سعادت انسان و افزایش روز افزون نعمت‌ها می‌دانند که باعث شاکامی و سرزندگی در امور دنیوی و اخروی می‌شود. همچنین از تفکر منفی و تباه کننده نهی می‌کنند، چراکه جز قصران و گمراهی و آسیب روان چیزی برای انسان به بار نمی‌آورد(حکمت/۱۳)، (نامه/۲۱).

۲-۴. بعد هنجارمندی

امام علی(ع) همواره هنجارها و بایدها و نبایدها را گوشزد می‌کردند. بدین صورت که مردم را به بررسی درستی و نادرستی افکار و اعمال خود توصیه می‌کنند و این کار را در مسیر قرب الی الله ضروری می‌دانستند؛ چراکه این افکار جهت‌دهنده هستند، پس قضاوت و ارزیابی روشن از رفتارها موجب جدا شدن سره از ناسره می‌شود(نامه/۵۳، خطبه/۱۸۹، حکمت/۳۸۷، ۸۵، ۳، ۲) همچنین فرمودند:

«آن که طمع را شعار خود سازد، خود را خوار ساخته و هر که پریشان‌حالی خویش با دیگران در میان نهد، تن به ذلت داده است و کسی که زبانش بر او فرمان راند، بی ارج شود» (حکمت/۲). همچنین می‌فرمایند: «مسلمان کسی است که مسلمان‌ها از دست و زبان او آسوده باشند، مگر که پای حق در میان آید» (خطبه/۱۶۷).

۲-۵. بعد همدلانه

سیره امام علی(ع) همواره بر همدلی و همدردی با فقرا و مساکین بوده است و آن حضرت غمخوار مستمندان و ضعیفان بوده‌اند. بدین صورت که حتی در هنگام نماز نیز فقرا را فراموش نمی‌کردند و صدقه می‌دادند. ایشان همچنین در نصیحت به کارگزاران بر رعایت حال محرومین تأکید می‌کردند و دوستی و محبت با مساکین را سفارش می‌کردند. ایشان می‌فرمایند: «آنچه برای خود می‌پسندی برای دیگران بپسند و آنچه که برای خود نمی‌پسندی برای دیگران نیز نپسند» (نامه/۳۱). یکی از مصداق این بُعد از تفکر مراقبتی می‌باشد که در نهج‌البلاغه حکمت‌های (ع ۱۰، ۱۴، ۱۹۲، ۴۲۳) جستجو کرد. «با مردم به گونه‌ای بیامیزید، که اگر بمیرید، بر شما بگریند و اگر بمانید با شما دوستی کنند» (حکمت/۱۰) و یا در (حکمت/۳۶۵). علاوه بر ابعاد پنج‌گانه تفکر که در آرای اندیشمندانی همچون لیپمن دیده می‌شود و در جای جای ابعاد تفکر در سخنان امام علی (ع) قابل رویت است، ابعاد دیگری هم وجود دارند که بیانگر جامعیت این پنج بعد و نهایتاً تکمیل‌کننده آن است که در ادامه بدان‌ها پرداخته می‌شود.

۲-۶. بعد سعادت‌مندی

در اندیشه امام علی(ع) به سعادت انسان توجه ویژه‌ای شده است. آن حضرت در نامه‌ها و خطبه‌های نهج‌البلاغه بر سعادت دنیوی و اخروی تأکید دارند (شوشتری، ۱۳۷۶). تفکر تأثیر مستقیمی بر ضمیر ناخودآگاه انسان است. بدین صورت که حالات باطنی انسان شکوفا می‌شود و باعث تعالی روح می‌شود. بدین دلیل است که فکر پرورش‌دهنده و تکامل‌بخش روح است. در کلام امیرالمؤمنین(ع) تفکر به عنوان یک عنصر غیبی برای سعادت‌طلبی انسان بیان شده است. «بر تو باد به اندیشیدن، زیرا که آن، هدایت‌کننده از گمراهی و اصلاح‌کننده اعمال (از تباهی) است» (خطبه/۸۷).

۲-۷. بعد بر خوداری از چتر الهی بر تفکر

در اندیشه امام علی(ع)، تفکر جنبه الهی دارد و این امر برگرفته از نگرش آیه‌ای نسبت به تفکر است که آن حضرت تفکر انسان را در طول اراده الهی می‌داند و معتقدند که خداوند بر همه احوال و تفکرات ما ناظر است (جوادی آملی، ۱۴۰۰). امام علی(ع) می‌فرماید: «فکر، بر ایمان و یقین شما می‌افزاید: فکر انسان‌ها عاجز از درک عظمت جهان هستی است و اندیشمندان جهان، آنگاه که به تفکر درباره جهان خلقت می‌پردازند، با جهانی با عظمت و اسرار آمیز روبه‌رو شده و خود را عاجز از درک حقیقت آن می‌بینند، ولی نشانه‌ها و آیاتی را در آن مشاهده می‌کنند که احیاکننده قلب‌ها و روشنی‌بخش دل‌های خردمندان است». لذا تفکر پیرامون عظمت جهان خلقت، یقین و ایمان به وجود خالق مقتدر، افزایش

می‌یابد. امام علی(ع) همچنین می‌فرماید: «اگر پیش از همه کارهایت درباره آن بیندیشی، سرانجام و عاقبت تو در هر امری نیکو خواهد بود. بنابراین با فکر و اندیشه، می‌توان زنگار را از دل پاک ساخته و ظلمت و تیرگی قلب را به صفا، نورانیت و بصیرت تبدیل نمود» (نامه/۳۱).

۸-۲. بعد تفکر فضیلت محور

مبنای اخلاق از دیدگاه امام علی(ع) حق‌مداری، عدالت‌خواهی و پیروی از دستورهای الهی است. امام علی(ع) به‌طور کامل تابع فرامین الهی بود و اصول اخلاقی مبتنی بر فضیلت را در زندگی فردی و سیاسی خود کاملاً رعایت می‌کردند. بدین صورت که پیرامون اصل اساسی حکومت اسلامی فرمودند: «خدا بالاترین ارزش است و تمام ارزش‌های دیگر، در جهت قرب به او معنی پیدا می‌کند. خوبی یعنی قرب به خدا و بدی یعنی دوری از او، وقتی خداوند تنها ارزش و کمال مطلق باشد، هرگز حاکم نباید حکومت را برای خود منبع درآمد یا فضیلتی بداند، بلکه آن را ودیعه‌ای الهی می‌داند» (خطبه/۱۹۷). در این صورت، توحید به عنوان محور تمام ارزش‌ها و باورها تلقی می‌شود و باید‌ها و نبایدهای اخلاقی باید مبتنی بر اصل توحید قرار بگیرد. ایشان در همین راستا می‌فرمایند: «ای بندگان خدا، آن کسی که نیک‌خواه‌ترین مردم است نسبت به خود فرمانبردارترین آن‌هاست از خداوند و آنکه به خود خیانت ورزد بیشتر از دیگران معصیت او کند و بیشتر از همه خود را فریب داده است. فریب خورده کسی است که خود را بفریبد» (خطبه/۱۸۶).

اکنون با توجه به ابعاد هشت‌گانه تفکر مراقبتی اسلامی با تاسی از نهج‌البلاغه به تحلیل مضامین ضمنی تفکر مراقبتی و مصادیقی از نهج‌البلاغه بر اساس مولفه‌های تفکر مراقبتی احصاء شده در جدول زیر اشاره می‌گردد:

جدول ۲. ابعاد تفکر مراقبتی و مصادیق آن در نهج‌البلاغه

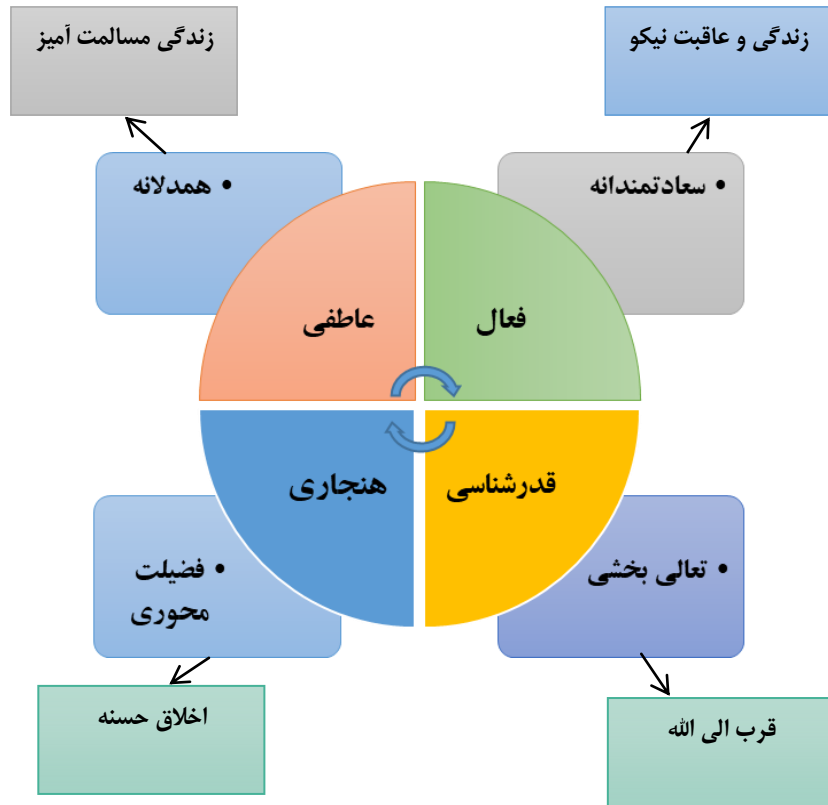
ابعاد تفکر مراقبتی در نهج‌البلاغه	مصادیق تفکر مراقبتی در نهج‌البلاغه	مولفه‌های ضمنی تفکر مراقبتی
عاطفی	فکر، آینه شفاف و درخشنده‌ای است (حکمت/۳۶۵)؛ (حکمت/۴۲۱)، (حکمت/۱۱۳). اما بعد، خبر یافتیم که از این که اشتر را به قلمرو فرمانت فرستاده بودم، ملول شده‌ای. من این کار را به سبب کندی تو در کار یا برای افزودن در کوشش تو نکرده بودم. اگر قلمرو فرمان تو را از تو گرفتم، بدان سبب بود که می‌خواستم تو را به کاری که انجام دادن آن بر تو آسانتر باشد و حکومت بر آن تو را خوشتر می‌افتد، بر گمارم. من می‌خواستم امارت مصر را به هاشم بن عتبّه دهم. اگر او را به مصر فرستاده بودم، عرصه را برای آنها خالی نمی‌گذاشت و مجالشان نمی‌داد، که چنان فرصتی به دست آورند (نامه/۳۴)، (خطبه/۵۵). از شگفت‌ترین شگفتی‌ها، طاولس است که او را نیکوترین تناسب بخشید و به زیباترین رنگها بیاراست. پرهایی که نایچه‌هایی آنها را به	- شفافیت در تفکر - دلجویی از کارگزاران - در عزل و نصب - ابراز احساسات - مدارا کردن با رعیت - خوش رفتاری و پرهیز از غضب - مهربانی و عطوفت با مردم - پرهیز از آرزوهای دراز - مهارت‌های اجتماعی

	هم پیوند داده و دمی کشیده که چون با طلوس ماده رویاروی گردد، آن را چون چتری بگشاید و بر فراز سر خود سایبان سازد(خطبه/۱۶۵)؛ (خطبه/۹۴). در آنجا که مدارا کردن بهتر است مدارا کن، و در جایی که جز با درشتی کار انجام نگیرد، درشتی کن، پر و بالت را برابر رعیت بگستران، با مردم گشاده روی و فروتن باش(نامه/۴۶). از پند دادن به نفس خویش هیچ‌گونه کوتاهی نداشته، از خوشرفتاری با سپاهیان، و کمک به رعایا، و تقویت دین خدا، غفلت نکنید، و آنچه در راه خدا بر شما واجب است انجام دهید(نامه/۵۱) مهربانی به رعیت و دوست داشتن آنها و لطف در حق ایشان را شعار دل خود ساز. چونان حیوانی درنده مباش که خوردنشان را غنیمت شماری، زیرا آنان دو گروهند یا همکیشان تو هستند یا همانندان تو در آفرینش(نامه/۵۳). جایی که خردها به سر در آیند، آن جاست که برق آزمندیها بدرخشد(حکمت/۲۱۹)، (حکمت/۳۶۵، ۹۲، ۹۱). مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده، و با همه دوست و مهربان باش. باید که خردسالان به بزرگسالان اقتدا کند و باید که بزرگسالان بر خردسالان مهربان باشد. همچون مردم درشت خوی عهد جاهلیت مباشید که نه چیزی می‌فهمیدند و نه در باره خدا می‌اندیشیدند(خطبه/۱۶۶).	
فعال	آگاه باشید همانا این قرآن پند دهنده ای است که نمی‌فریبد، و هدایت کننده ای است که گمراه نمی‌سازد، و سخنگویی است که هرگز دروغ نمی‌گوید(خطبه/۱۷۶)، (حکمت/۶۹). فکر تو گنجایش هر چیز را ندارد، پس آن را برای آنچه «مهم» است، فارغ گردان(خطبه/۱۳۷). چه بسا عالمی را که جهلش از پای در آورد و حال آنکه، علمش با او بود و سودش نکرد(حکمت/۱۰۷). هر که از آراء دیگران استقبال کند، مواضع خطا را تواند شناخت(حکمت/۱۷۳)؛ اگر به آنچه که می‌خواستی نرسیدی، از آنچه هستی نگران مباش(خطبه/۷۱)؛ یکی دیگر از وظائف الهی، ادای امانت است، آن کس که امانت‌ها را نپردازد زیانکار است(خطبه/۱۹۹). امانت الهی را بر آسمان‌های برافراشته، و زمین‌های گسترده، و کوه‌های به پا داشته، عرضه کردند، که از آنها بلندتر، بزرگ‌تر، وسیع‌تر یافت نمی‌شد، اما نپذیرفتند(نامه/۴۱)؛ (حکمت‌های/۵، ۶۹، ۲۸۱، ۲۱۲ و ۹۶).	
قدرشناسی یا ستایش	هنگامی که مقدمات نعمت‌ها به شما روی می‌آورد دنباله آن را به واسطه کمی شکرگزاری از خود دور نسازید(حکمت/۱۳)، (خطبه/۹۹). همانا خدای سبحان از ما و شما خواسته است که در شکرگزاری کوشا بوده، و با تمام قدرت او را یاری کنیم، «و نیرویی جز از جانب خدا نیست(نامه/۵۱)؛ (حکمت/۱۳، نامه/۲۱). خدای را سپاس که تتمیم	– اعمال ارزشی – تکلیف به قدر وسع – پرهیز از جهل و نادانی – تشخیص حق از باطل – پرهیز از یاس و ناامیدی – امانت‌داری – پرهیز از مکر و نیرنگ – پرهیز از جمود فکری – لغزش عقل – خردورزی – قدرشناسی از نعمت‌های خداوند و پرهیز از ناسپاسی – شکرگزاری از خداوند – خداترسی و پرهیز از

طغیان - امانت داری و پرهیز از خلف وعده - بخشش و نیکوکاری راستگویی	نعمتش را طالبیم، و فروتنی در برابر عزّتش را جویاییم، و پناه او را از نافرمانیش واهانیم، از او درخواست یاری دارم که به کفایتش نیازمندم، آن را که او هدایت کند گمراه نشود، و هر که را او دشمن بدارد نجات نیابد، و هر که را او کفایت کند محتاج نگردد(خطبه/۲). از خدای بترسید، چونان کسی که دامن بر کمر زده و خود را مجرد از علایق ساخته و کوشیده و چالاکی به خرج داده است و در مهلتی که داشته از پای ننشسته و ترسان روی به راه آورده و نگریسته است به مقصدی که به سوی آن روان است و به آنجا که جایگاه بازگشت اوست(حکمت/۲۱۰)؛ تو را در امانت خود شریک کردم. و یار و همراه خود شمردم و هیچیک از افراد خاندان من در غمخواری و یاری و امانتداری در نزد من همانند تو نبود(نامه/۴۱)؛ و کسی که به پاداش الهی یقین داشته باشد در بخشش جوانمردی کن(حکمت/۱۳۸)؛ مردم آگاه باشید بدترین گفتار دروغ است(خطبه/۸۴)	
- توجه به حقوق متقابل خود و دیگران - پیوند علم و عمل - عقل - ابتلا و آزمایش - پایبندی به عهد و پیمان - پرهیز از ظلم و ستم - بصیرت در رفتار	تورا ادب کردن نفس همان بس که از آنچه انجام دادنش را برای دیگران نمی‌پسندی بپرهیز(حکمت/۳۶۵)؛ (خطبه/۱۶۷). علم با عمل همراه باشد. پس، هر که آموزد، باید که به کار بندد. علم، عمل را فرا می‌خواند، اگر پاسخ داد، می ماند و گرنه، از آنجا رخت بر می‌بندد(حکمت/۳۶۶)؛ عقل تو را کفایت کند که راه گمراهی را از رستگاری نشانت دهد(حکمت/۴۲۱)؛ آنکه طمع را شعار خود سازد، خود را خوار ساخته و هر که پریشان حالی خویش با دیگران در میان نهد، تن به ذلت داده است و کسی که زبانش بر او فرمان راند، بی‌ارج شود(حکمت/۲)؛ (نامه/۵۳). پناه می‌بریم به خدا، از خفتن عقل و زشتی لغزش(خطبه/۲۲۴)؛ نادان شما به عبث در کار بیفزاید و دانایان کارها را به تأخیر افکند(حکمت/۲۸۳)؛ با کسانی عهد و پیمان بندید که به عهد و پیمان خود وفا می‌کنند(حکمت/۱۵۵)؛ از تو خبری به من رسید. اگر چنان باشد، که خبر داده‌اند، پروردگارت را خشمگین ساخته‌ای و بر امام خود عصیان ورزیده‌ای و امانت را خوار و بی‌مقدار شمرده‌ای. مرا خبر داده‌اند، که زمین را از محصول عاری کرده‌ای و هر چه در زیر پایت بوده، برگرفته‌ای و هر چه به دست آمده، خورده‌ای. حساب خود را نزد من بفرست و بدان که حساب کشیدن خدا از حساب کشیدن آدمیان شدیدتر است(نامه/۴۰)؛ در فتنه‌ها همچون شتر کم سن و سال باش؛ نه پشت او قوی شده که سوارش شوند نه پستانی دارد که بدوشند(حکمت/۱)، (حکمت/۳۱)، (نامه/۵۳)، خطبه/۱۸۹، حکمت/۳۸۷، ۳، ۸۵، ۲.	هتجاری
- دوستی و محبت - صلح و دوستی و پرهیز از جنگ‌طلبی - یاد فقرا و پرهیز از	با مردم به گونه‌ای بیامیزید، که اگر بمیرید، بر شما بگیرند و اگر بمانید با شما دوستی کنند(حکمت/۱۰). هرگز پیشنهاد صلح از طرف دشمن را که خوشنودی خدا در آن است رد مکن، که آسایش رزمندگان و آرامش فکری تو و امنیت کشور در صلح تأمین می‌گردد(نامه/۵۳)؛ در حالی که	همدلانه

اسراف - مهربانی با دیگران و پرهیز از غرور و خودپسندی - شکیبایی و پرهیز از بی‌عدالتی - راهنمایی در مشورت کردن - مراعات حال دیگران	در «حجاز» یا «یمامه» کسی باشد که به قرص نانی نرسد، و یا هرگز شکمی سیر نخورد، یا من سیر بخوابم و پیرامونم شکم هایی که از گرسنگی به پشت چسبیده، و جگرهای سوخته وجود داشته باشد(نامه/۴۵)؛ همانا بر زمامدار واجب است که اگر اموالی به دست آورد، یا نعمتی مخصوص او شد، دچار دگرگونی نشود، و با آن اموال و نعمت ها، بیشتر به بندگان خدا نزدیک گردد و به برادرانش مهربانی بیشتری روا دارد(نامه/۵۰). در روابط خود با مردم انصاف باشید، و در بر آوردن نیازهایشان شکیبا باشید(نامه/۵۱)؛ حکمت‌های(۱۰/۶، ۱۴، ۱۹۲، ۴۲۳)؛ بخیل را در مشورت کردن دخالت نده، که تو را از نیکوکاری باز می‌دارد، و از تنگدستی می‌ترساند. ترسو را در مشورت کردن دخالت نده، که در انجام کارها روحیه تو را سست می‌کند. حریص را در مشورت کردن دخالت نده، که حرص را با ستمکاری در نظرت زینت می‌دهد. همانا بخل و ترس و حرص، غرائز گوناگونی هستند که ریشه آنها بدگمانی به خدای بزرگ است(نامه/۵۳)، در امور کارمندان بیندیش، و پس از آزمایش به کارشان بگمار، و با میل شخصی، و بدون مشورت با دیگران آنان را به کارهای مختلف وادار نکن، زیرا نوعی ستمگری و خیانت است- هیچ بی‌نیازی چون عقل و هیچ بینوایی چون چهل و هیچ میراثی چون ادب و هیچ پشتیبانی چون رأی زدن با دیگران نباشد(حکمت/۵۴)، در حد توان ناتوانان نماز بگذار و بر مومنان مهربان باش(نامه/۵۳). (حکمت/۱۰)، (حکمت/۳۶۵).	
- نجات و فلاح انسان - هدایت کننده‌گی عقل - پرهیز از هوای نفس - توبه از گناهان و پرهیز از دنیاطلبی - خودسازی - دوراندیشی در تفکر	عقل را به انسان ودیعت نداد، مگر این که، روزی سبب نجات او گردد(حکمت/۴۰۷)؛ (خطبه/۸۷)؛ بر تو باد به اندیشیدن، زیرا که آن، هدایت کننده از گمراهی و اصلاح کننده اعمال (از تباهی) است(نامه/۴۵)؛ کسی که خوب بیندیشد هرگز ذلیل نمی‌شود(حکمت/۳۵۹)؛ من نفس خود را با پرهیزکاری می‌پرورانم، تا در روز قیامت که هراسناک‌ترین روزهاست در امان، و در لغزشگاه‌های آن ثابت قدم باشد. من اگر می‌خواستم، می‌توانستم از عسل پاک، و از مغز گندم، و بافته‌های ابریشم، برای خود غذا و لباس فراهم آورم، اما هیاهات که هوای نفس بر من چیره گردد، و حرص و طمع مرا وادارد که طعام‌های لذیذ برگزینم(نامه/۴۵)؛ ای اسیران خواهش‌های نفس، درنگ کنید. زیرا کسی را که به دنیا گرویده است، ترساند، مگر صدای دندان‌های حوادث. ای مردم، خود خویشتن را ادب کنید و نفس خود را از عادت‌های زشتی که به آن خو گرفته‌اید بازگردانید(نامه/۵۳)؛ (حکمت/۴۸)؛ (خطبه/۹۴)؛ خوشا به حال آن کس که مسئولیت‌های واجب را در پیشگاه خدا به انجام رسانده و در راه خدا هر گونه سختی و تلخی را به جان خریده، و به شب زنده داری پرداخته است، و اگر خواب بر او چیره شده بر روی زمین خوابیده، و کف دست را بالین خود قرار داده، و در گروهی است که ترس از معاد خواب را از چشمانشان ربوده،	سعادت‌مندی

	و پهلوی از بسترها گرفته، و لبهایشان به یاد پروردگار در حرکت و با استغفار طولانی گناهان را زدوده‌اند.	
- اعتدال گرایی - تقدیر الهی - تکلیف الهی - خدشناسی - یاد مرگ - ترس از خدا - ستایش خداوند	کسی که بهشت و دوزخ را پیش رو دارد آسوده نیست. کوشنده باشتاب نجات یافت، و جوینده کندرو را امید هست، و مقصر در آتش سرنگون است. راست و چپ گمراهی است، و راه میانه جاده اصلی است(خطبه/۱۶)؛ اما بعد. تقدیر الهی همانند قطره‌های باران، برای هرکس که مقدر شده خواه اندک و خواه بسیار، از آسمان به زمین می‌آید.	بر خوداری از چتر الهی بر تفکر(تعالی بخشی)
- خیرخواهی - پرهیز از غیبت و عیب جویی - امر به معروف و نهی از منکر - پرهیزگاری	ای بندگان خدا، آن کسی که نیک‌خواه‌ترین مردم است نسبت به خود فرمانبردارترین آنهاست از خداوند و آنکه به خود خیانت ورزد بیشتر از دیگران معصیت او کند و بیشتر از همه خود را فریب داده است. فریب خورده کسی است که خود را بفریبد(خطبه/۸۶)؛ شایسته است، آنان که مرتکب گناه نشده‌اند و از معصیت در امان مانده‌اند، به گناهکاران و عاصیان رحمت آورند. و همواره به درگاه خداوندی سپاس‌گزارند تا سپاس خداوندی، آنان را از عیب‌جویی گناهکاران باز دارد. پس چگونه است حال غیبت‌کننده‌ای که زبان به غیبت برادر خود می‌گشاید و او را به سبب گرفتار شدنش در چنگ گناه سرزنش می‌کند. آیا به یاد ندارد که خداوند گناهان او را مستور داشته، آن هم گناهانی، که از گناهان کسی که زبان به غیبتش گشاده، بسی بزرگتر بوده است(خطبه/۱۴۰)؛ ای مردم، آن‌کس که از برادرش استواری در دین و درستی راه را می‌داند نباید گفتار بی‌پهلو مردم را در حق او بشنود. بدانید که تیرانداز گاهی تیر می‌اندازد و تیرش به خطا می‌رود، سخن هم (هرچه باشد) اثر می‌گذارد ولی نادرست آن از بین می‌رود، و خداوند شنوا و شاهد است- با ایشان فروتن باش و نرم‌خوی و گشاده رو. همه را یکسان بنگر. اگر یکی را به گوشه چشم نگریستی به دیگری رو در رو نگاه مکن تا بزرگان از تو نخواهند که بر ناتوانان ستم کنی و ناتوانان از عدالت تو نومید نشوند- خدا شما را به پرهیزکاری سفارش کرد، و آن را نهایت خشنودی خود، و خواستش از بندگان قرار داده است، پس بترسید از خدایی که در پیشگاه او حاضرید، و اختیار شما در دست اوست، و همه حالات و حرکات شما را زیر نظر دارد.	تفکر فضیلت‌محور

شکل ۱. مؤلفه‌های تفکر مراقبتی از منظر امام علی(ع)

۴. تحلیل مؤلفه‌های احصاء شده از سخنان امام علی(ع) در مقایسه با ابعاد تفکر مراقبتی لیپمن

لیپمن به عنوان یکی از نظریه‌پردازان حوزه تفکر، برای تفکر مراقبتی ابعادی را در نظر گرفته است. در این پژوهش نیز مطابق با دیدگاه لیپمن و برخی از نویسندگان (لیپمن، ۱۹۹۵، هدایتی، ۱۳۹۷)، خلاصه ابعاد پنج‌گانه الگوی تفکر مراقبتی لیپمن جهت ارزیابی و مقایسه مطرح شده است.

جدول (۱). ابعاد کلی تفکر مراقبتی از دیدگاه لیپمن (۲۰۰۳)

ابعاد تفکر مراقبتی	مولفه هریک از ابعاد تفکر
عاطفی	محبت نسبت به دیگران، ابراز احساسات، کنترل هیجانات و تمایلات، توجه به قلب، دلجویی کردن، مهارت‌های اجتماعی، هویت فردی و اجتماعی
فعال	فعالیت‌ها و اعمالی ارزشی، انجام کارهایی برای رسیدن به هدف، کمک به دیگران، انجام کارهای عام‌المنفعه، امانت داری، حفظ و نگهداری چیزهای ارزشمند، پرهیز از تقلید کورکورانه، پرهیز از جمود فکری، سلامت فردی
قدرشناسی یا ستایش	ارزش قائل شدن برای دیگران، سپاس‌گذاری، توجه به خوبی‌ها، تواضع و فروتنی، قدردانی از زحمات دیگران، پاداش دادن، حق‌شناسی
هنجاری	بایدها و نبایدهای رفتاری، رفتار عاقلانه، پیوند علم و عمل، بصیرت و آگاهی‌بخشی، آینده‌نگری، میانه‌روی، واکاوی افکار، خویش‌داری، پای بندی به عهد و پیمان، عبرت‌پذیری
همدلانه	مشارکت در امور جامعه، درک یکدیگر، قرار دادن خود به جای دیگری، قضاوت عادلانه، احساسات همنوعانه، پرهیز از خشونت، کمک به دیگران، رسیدگی به حال محرومان، قضاوت و ارزیابی با معیار روشن، مشورت کردن،

همان‌طور که در جدول فوق بیان شد طبق دیدگاه لیپمن تفکر مراقبتی در تمامی ابعاد رفتاری و اخلاقی زندگی مادی انسان نقش دارد.

ازسوی دیگر ابعاد تفکر مراقبتی از دیدگاه امام علی(ع) در هشت بُعد ترسیم شد (رجوع شود به مؤلفه‌های تفکر مراقبتی اسلامی) که نشان‌دهنده اهمیت تفکر مراقبتی (غمخواری) برای ایشان و همچنین برای کسب سعادت روحی و معنوی انسان‌ها می‌باشد. در اندیشه امام علی(ع)، سعادت‌مندی، برخورداری از چترالهی در تفکر (تعالی بخشی) و فضیلت‌محوری از مهم‌ترین محورهای تفکر مراقبتی است که می‌تواند زندگی دنیوی و اخروی انسان را تحت تاثیر قرار دهد، امری که در الگوی لیپمن مغفول مانده است. امام علی(ع) همچنین تفکر را عاملی برای دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی می‌دانند. بدین صورت که مراقبت از تفکر و بعد همدلانه در امور دنیوی، زندگی نیکو و مسالمت‌آمیز را برای انسان فراهم می‌سازد و در بعد اخروی نیز موجب تقرب به خداوند و کمال انسانی می‌شود. امام علی(ع) با توجه به نگرش آیه‌ای به تفکر معتقدند که تفکر در انسان موهبتی الهی است که انسان را به جایگاه خلیفه الهی رسانده است. همچنین در اندیشه آن حضرت، تفکری نیکو است که انسان را به سوی فضائل اخلاقی و دینی رهنمون سازد که جامعه صالح تحقق یابد و هر نوع تفکری را ارزشمند نمی‌دانند. مثلاً ایشان تفکر در مورد گناه را از تفکرات مذموم برمی‌شمارند که حاصلش شقاوت دنیوی و اخروی است.

اینک با توجه به ابعاد هشت‌گانه استخراج شده از سخنان امام علی(ع) می‌توان ادعا نمود که آن حضرت به تمامی جوانب تفکر مراقبتی توجه داشته‌اند و مراقبت را ناظر بر ابعاد گوناگون جسمی و روحی، معنوی و دنیوی، فردی و اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی دانسته‌اند. برخلاف لیپمن که صرفاً به امور مادی توجه داشته است و از امور روحی، اخروی غفلت کرده است. به عنوان نمونه حضرت علی(ع) در بیان مراقبت در رفتار و کردار می‌فرمایند: «با مردم به گونه‌ای بیامیزد، که اگر بمیرد، بر شما بگیرند و اگر

بمانید با شما دوستی کنند» (حکمت/۱۰). همچنین در بیان بعد هنجاری و همدلانه می‌فرمایند: «هرگز پیشنهاد صلح از طرف دشمن را که خوشنودی خدا در آن است رد مکن، که آسایش رزمندگان و آرامش فکری تو و امنیت کشور در صلح تأمین می‌گردد» (نامه/۵۳).

در اندیشه لیپمن مراقبت بیش از آنکه حالتی صرفاً عاطفی باشد، عنصری اخلاقی است. این تفکر شامل حس دریافتی فرد از جهان اطراف، تفکر به امور ارزشمند، اخلاقی یا وجدانی؛ تفکر راجع به اولویت‌ها و چیزهایی که ارزش مراقبت و توجه خاص دارد و تفکر راجع به چاره‌های کارساز یا اقدامات حمایت‌گرانه برای بهبود امور جهان و یا توجه به آرمان‌هایی که برای دنیای بهتر می‌توان در سر داشت (لیپمن، ۱۹۹۵). به نظر می‌رسد تأکیدی که لیپمن بر عاطفی و شناختی بودن ابعاد مختلف تفکر مراقبتی دارد، برای حل چالش دوگانگی عقل و احساس است. در این نگرش، تفکر مراقبتی، به پیوند بین احساسات و عواطف ما و جهان پیرامون می‌پردازد اما در نگرش امام علی (ع) علاوه بر عقل و احساس، بر سعادت فردی و همگانی در دنیا و آخرت، معنویت و اخلاقیات نیز تأکید شده است.

۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شد تا با استفاده از اندیشه‌های گران‌قدر حضرت علی (ع) در کتاب نهج‌البلاغه، تفکر مراقبتی و ابعاد و مؤلفه‌های آن مورد بررسی و کاوش قرار گیرد. یافته‌ها نشان داد که در اندیشه امام علی (ع)، تفکر مراقبتی به گونه برجسته‌ای مورد توجه قرار گرفته است. بدین صورت که مصادیق فراوانی در سخنان امام علی (ع) وجود دارد که ابعاد و مؤلفه‌های مختلف تفکر مراقبتی را پوشش می‌دهد. تفکر مراقبتی در کلام امام علی (ع) دربرگیرنده معنا بخشیدن به زندگی و هدایت بشر به سوی سعادت و کمال می‌باشد. این نوع تفکر کیفیت زندگی را بهبود می‌بخشد و باعث افزایش کیفیت روابط شخص با اجتماع و درک احساس دیگران می‌شود. چراکه یکی از ابعاد مهم تفکر مراقبتی، حس همدلانه در ارتباط با دیگران می‌باشد که با توجه به سخنان آن حضرت می‌توان تاثیر مثبت و مفید تفکر مراقبتی را علاوه بر افزایش کیفیت زندگی مادی باعث افزایش کیفیت و آرامش زندگی اخروی خود نیز دانست.

بر اساس یافته‌های پژوهش اینک می‌توان گفت در ارزیابی اندیشه لیپمن (۲۰۰۳) جهت تفکر مراقبتی (غمخوارانه) صرفاً بر محور توسعه «انسان برای انسان» متمرکز است و از عنصر ایمان در تفکر مراقبانه غفلت کرده است. این امر باعث شده است که لیپمن از جهان غیرمادی و تأثیراتی که بر تفکر و اخلاق غمخواری دارد بهره‌مند نشود. از سوی دیگر تفکر در نگرش اسلامی بدین صورت است که فرد مسلمان در اندیشه‌ورزی نه تنها باید اهداف دنیوی داشته باشند بلکه تفکری متعالی‌تر و معنوی نیز داشته باشد که اساس تفکر و کردار است و آن کسب نعمت‌های خداوند، سعادت‌طلبی و فضیلت‌جویی است. از نظر مقایسه جنبه شخصیت‌پردازی انسان در تفکر مراقبت، به نظر می‌رسد لیپمن (۲۰۰۳) برای انسان شخصیتی صرفاً فیزیکی در نظر گرفته است. در حالی که شخصیت انسان از منظر اسلامی کاملاً کل‌نگر است و علاوه بر جنبه فیزیکی به جنبه معنوی نیز اهمیت داده شده است. بدین صورت که تفکر

دغدغه‌مند در اسلام و اندیشه امام علی(ع)، هر دو جنبه بیرونی و درونی تغییر شکل و بهبود خود را دربرمی‌گیرد. جنبه داخلی به هدف دستیابی به قرب الی الله اشاره دارد. این امر باعث می‌شود تا انسان‌ها نه تنها آرامش درونی موقت بلکه یک آرامش ابدی را نیز تجربه کنند. از نظر نقش افراد در بروز تفکر مراقبت‌کننده، لیپمن (۲۰۰۳) نقش‌های انسانی را به عنوان هویت‌های مستقل فردی و اجتماعی در نظر گرفته، اما امام علی(ع) انسان را هویتی متشکل از هویت‌های فردی و اجتماعی می‌داند که وظایفی معنوی نیز بر دوش دارد. همچنین اعتقاد بر این است که مراقبت در اسلام در هر دو جهت است - عمودی (رابطه بین خود و خدا) که همان حق الله است و افقی (رابطه بین خود و دیگر موجودات) که حق الناس نامیده می‌شود. به عبارت دیگر امام علی(ع) انتظار دارد که انسان نسبت به هر دو حقوق احساس مسئولیت و مراقبت داشته باشد. لذا کیفیت زندگی در نگرش امام علی(ع) از طریق موفقیت فرد در ایجاد تعادل در روابط عمودی و افقی درک می‌شود. یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های کوهی اصفهانی و کشاورز (۱۳۹۸) و یاسینی، عبدی و تابان (۱۳۹۶) در بیان ابعاد تفکر مراقبتی همسو می‌باشد و با پژوهش‌های دمباسی و همکاران (۲۰۱۰) و دمباسی (۲۰۱۴) در بیان برخی ابعاد معنوی تفکر مراقبتی ناهمسو بود.

بر همین اساس می‌توان گفت سراسر کتاب نهج البلاغه دربردارنده تفکر مراقبتی و تذکر دادن است. بدین صورت که امام علی(ع) در کتاب نهج البلاغه به تمام جوانب مراقبت فکری توجه داشته‌اند که شامل مراقبت نفس، مراقبت از یاد خداوند، مراقبت از ضایع شدن حقوق همسایه و شهروندان، مراقبت از احساسات و هیجانات، مراقبت از تباه شدن اعمال، مراقبت از فریب شیطان، مراقبت از دنیاطلبی، مراقبت از جاه‌طلبی، مراقبت از فقرا و مساکین و ... می‌شود.

منابع

- نهج البلاغه. (۱۳۸۶). ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات نسیم کوثر.
- آقابابایی، ناصر (۱۳۹۹). مقدمه‌ای بر تفکر نقادانه و آموزش آن. تهران: سمت
- باقری، خسرو (۱۳۹۲). الگوی مطلوب آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات مدرسه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). غررالحکم و دررالکلم. ترجمه محمد علی انصاری. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۰). سلونی قبل ان تفقدونی (تحریر نهج البلاغه). قم: نشر اسراء.
- حکاک، محمد؛ حسین زاده نیکویی، حمید (۱۴۰۲)، الگوی ارتباطات خردمندانه سازمانی براساس حکمت‌های نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه. سال یازدهم، شماره ۴۳، ۲۹-۹.
- سیف، علی اکبر (۱۳۹۷). روانشناسی تربیتی و پرورشی. تهران: سمت.
- شریعتمداری، علی (۱۳۹۶). پرورش تفکر. تهران: انتشارات پژوهش ابن سینا.
- شوشتری، محمد تقی (۱۳۷۶). تَجَمُّعُ الصَّبَاغَةِ فِي شَرْحِ نَهْجِ الْبَلَاغَةِ. تهران: امیرکبیر.

- عابدی، منیره، نوروزی، رضا علی، حیدری، محمدحسین، و مهرابی، حسینعلی (۱۳۹۶). ارائه مدل مفهومی ارتباط فلسفه برای کودکان (با تأکید بر بُعد تفکر مراقبتی و هوش هیجانی). *مجله نوآوری‌های آموزشی*، شماره ۶۵، سال ۱۷، ۱۵۰-۱۳۱.
- فیض‌الاسلام اصفهانی، سید علینقی (۱۳۷۱). ترجمه و شرح نهج‌البلاغه. تهران: چاپخانه سپهر.
- کابلی، قاسمعلی و میردیلیمی، حسن (۱۴۰۱). تفکر مراقبتی و دیگرگرایی از منظر قرآن: علاج اخلاقی کرونا و بروس. *مجله الهیات تطبیقی*، سال ۱۳، شماره ۲۷، ۸۵-۹۸.
- کوهی اصفهانی، هاجر و کشاورز، سوسن. (۱۳۹۸). تفکر مراقبتی از منظر آیات قرآن کریم. *دوفصلنامه علمی دانشگاه امام صادق (ع)*، سال ۷، شماره ۱۲، ۴۵-۶۵.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۹۶). صعودی سالم: رویکرد نقد مراقبتی. *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*. سال ۱۷، شماره ۷، ۲۳۵-۲۵۲.
- هدایتی، مهرنوش (۱۳۹۷). ساخت و هنجاریابی پرسشنامه سنجش تفکر مراقبتی بر مبنای رویکرد تربیتی فلسفه برای کودکان. *مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز*، سال ۲۵، شماره ۲، ۱۵۳-۱۷۸.
- یاسینی، علی، عبدی، مرضیه، و تابان، محمد (۱۳۹۶). شناسایی مولفه‌های تفکر استراتژیک بر مبنای آموزه‌های نهج‌البلاغه. *فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه*. سال ۵، شماره ۱۸، ۷۵-۵۵.
- یعقوبی، ابوالقاسم؛ عروقی موفق، اکبر؛ نادری پور، حسین (۱۳۹۹). واکاوی مفهوم خرد و ویژگی‌های افراد خردمند در پرتو نهج‌البلاغه. *پژوهشنامه نهج‌البلاغه*. سال هشتم، شماره ۳۲، ۱۴۱-۱۲۱.
- Dombaycia, M. A. (2014). Teaching of Environmental Ethics: Caring THinking. *Journal of Environmental Protection and Ecology*, 15, No. 3A, 1404-1421.
- Dombaycia, M. A., Demirb, M., Tarhanc, S. & Bacanlıd, H. (2010). Quadruple Thinking: Caring Thinking. *International Conference on Education and Educational Psychology*, Procedia Social and Behavioral Sciences 12, 552-561.
- Gay, G. (2010). *Culturally responsive teaching: Theory, research and practice*. New York, NY: Teachers College Press.
- Lipman, E (2003). *Thinking in education. 2nd end*. New York. Cambridge University Press.
- Lipman, M. (1995). Caring as Thinking. Inquiry: Critical Thinking across the Disciplines, *Philosophy Documentation Center*, 15(1), 1-13 . <https://doi.org/10.5840/inquiryctnews199515128>
- Neuhauser, D. (2015). Careful thinking. *American Journal of Roentgenology*, 2(5), 32-50.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A feminine approach to ethics and moral education*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Parker, C. J. (2021). The Importance of Clear and Careful Thinking in Clinical Ethics. *The Journal of Medicine and Philosophy*, 46(1), 1-16. <https://doi.org/10.1093/jmp/jhaa033>

- Shaari, A. & Hamzah, A. (2018). A comparative review of caring thinking and its implications on teaching and learning. *Malaysian Journal of Learning and Instruction*, Vol. 15, No. 1, 83-104.
- Sharp, A. (2007). Education of the Emotions in the Classroom Community of Inquiry. *Gifted Education International*, 22(2), 248-257.
- Sharp, A. M. (2014). The Other Dimension of Caring Thinking (with a new commentary by Phillip Cam). *Journal of Philosophi in School*, 1(1), 15-21.